

مقدمه

تصمیم‌گیری درباره نوع و ماهیت پژوهش‌ها در مراکز آموزشی و پژوهشی، یکی از چالش‌زاترین مباحث در حوزه مدیریت و برنامه‌ریزی پژوهشی محسوب می‌شود. اینکه درباره چه چیزی باید پژوهش کرد و کدام موضوعات یا عنوان‌ها اولویت دارند، پرسشی است که ادبیات برنامه‌ریزی پژوهشی را بیش از نیم قرن به خود مشغول کرده است (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۹). نقطه آغاز هر پژوهشی، مسئله‌یابی است. تا مسئله اساسی شناسایی نشود، صرف زمان و هزینه برای انجام پژوهش، صرفاً اتلاف منابع انسانی و مادی خواهد بود. لازمه شناسایی عناوین پژوهشی ارزشمند و موضوعات اساسی، نیازسنجی پژوهشی است. نیازسنجی پژوهشی، با گردآوری اطلاعات از متخصصان و افراد ذربط و تجزیه و تحلیل آنها، به شناسایی نیازهای واقعی افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها کمک چشمگیری می‌کند (ارفع بلوچی و دیگران، ۱۳۹۰). اهمیت و ضرورت نیازسنجی پژوهشی، آن‌گاه روشن می‌شود که به نتایج آن توجه شود. برخی نتایج نیازسنجی پژوهشی عبارت است از: تقویت مدیریت جامع و استفاده از همه ظرفیت‌ها در فرایند برنامه‌ریزی پژوهشی، شفافیت و پاسخ‌گویی مراکز پژوهشی، جهت‌گیری روشن برای هدایت فرایند برنامه‌ریزی پژوهشی، جلوگیری از اتلاف منابع در حوزه‌های فاقد اهمیت، سازماندهی طرح‌های مختلف پژوهشی، جلوگیری از موازی‌کاری و پراکنده‌کاری، آینده‌نگری در برنامه‌ریزی پژوهشی و پرهیز از تصمیم‌گیری‌های لحظه‌ای و غیرراهبردی، تدوین برنامه‌های پژوهشی مبتنی بر مشارکت کلیه گروه‌ها و عوامل متخصص و مرتبط در شناسایی عناوین پژوهشی، و تخصیص بهینه منابع و اعتبارات (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۷). پژوهش‌هایی که بدون پرداختن به نیازهای موجود انجام می‌شود، نه تنها کمکی به حل معضلات نمی‌کنند، بلکه بر معضلات موجود می‌افزایند و دست‌کم موجب اتلاف منابع مالی و انسانی موجود می‌شوند (Calsyn & Wineter, 1999, p. 399-417). از این رو، نیازسنجی پژوهشی به‌عنوان گام اساسی در تدوین هر راهبرد و برنامه‌ریزی پژوهشی، کاملاً ضروری بوده و پرداختن به آن از اولویت‌های یک سازمان پژوهشی است (Reviere, R.& et al, 1996, p. 1-12).

نیازسنجی پژوهشی، ریشه در نیازسنجی و مدیریت پژوهش دارد که در یک تعریف جامع، عبارت است از: فرایند پیچیده شناسایی نیازهای پژوهشی بالقوه و تعیین اولویت در بین پروژه‌های مختلف تحقیقاتی، تا از این رهگذر مبنای قابل دفاعی برای تخصیص مؤثر منابع فراهم آید (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۷). با توجه به این تعریف، مراحل نیازسنجی پژوهشی عبارت است از: شناسایی نیازهای پژوهشی،

نیازسنجی پژوهشی در گستره مناسبات دین و روان‌شناسی^۱

علیرضا فاضلی مهرآبادی* / حمید مهدی‌زاده** / محمدتقی تیبک***

چکیده

هدف این پژوهش، تبیین ضرورت و چیستی نیازسنجی پژوهشی، ارائه روش‌شناسی، طراحی الگوی عملیاتی نیازسنجی پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی و دستیابی به نیازهای پژوهشی در این عرصه است. روش پژوهش، از نوع کیفی و ترکیبی از روش پیمایشی، تحلیل محتوا و روش متمرکز بر گروه است. جامعه آماری، شامل کلیه منابع اسنادی، انسانی و سازمانی در عرصه مناسبات دین روان‌شناسی است. نمونه آماری در منابع اسنادی شامل ۱۲۳ منبع (کتاب، مجله علمی، پایان‌نامه، ساختار و وظایف و اسناد بالادستی)، در منابع انسانی، شامل ۳۵۱ نفر (مدیران پژوهشی و آموزشی، متخصصان روان‌شناسی و علوم دینی، طلاب و خانواده‌های آنها) و در منابع سازمانی، ۲۸ سازمان (مراکز مشاوره، مراکز مربوط به اطلاعات و آمار طلاب، دستگاه اجرایی مربوط و نهاد علمی - پژوهشی) می‌شود. روش نمونه‌گیری، ترکیبی از نمونه‌گیری هدف‌دار و در دسترس می‌باشد.

یافته‌های پژوهش، شامل ارائه روش‌شناسی خاص و طراحی الگوی عملیاتی نیازسنجی مناسبات دین و روان‌شناسی و دستیابی به ۷۰۲ عنوان پژوهشی در ۱۵ گرایش روان‌شناسی است. بیشترین نیازهای شناسایی‌شده در گرایش‌های روان‌شناسی اجتماعی، روان‌شناسی مثبت و روان‌شناسی رشد بود. کمترین نیازهای شناسایی‌شده نیز در گرایش‌های روان‌شناسی فیزیولوژیک، روان‌سنجی و روش تحقیق بود. کلیدواژه‌ها: نیازسنجی پژوهشی، مناسبات دین و روان‌شناسی، طراحی الگوی عملیاتی.

Alifazeli.m@gmail.com

* کارشناس ارشد روان‌شناسی خانواده درمانی، دانشگاه شهید بهشتی
** دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی، جامعه المصطفی العالمیه
*** کارشناس ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه تهران

تعیین اولویت‌های پژوهشی و تخصیص منابع موردنیاز پژوهش‌ها. شناسایی نیازهای پژوهشی عبارت است از: فرایند شناسایی تمام طرح‌ها و موضوع‌های پژوهشی بالقوه، صرف‌نظر از کیفیت، درجه اهمیت و اولویت آنها (امین‌الرعايا و دیگران، ۱۳۸۹). به عبارت دیگر، هدف از شناسایی نیازهای پژوهشی، دستیابی به حداکثر عناوین و موضوع‌های پژوهشی است. درحالی‌که تعیین اولویت‌های پژوهشی، به فرایند پیچیده‌گزینه‌ش و انتخاب برخی از موضوع‌های پژوهشی از بین مجموعه متنوعی از موضوع‌ها و فعالیت‌های پژوهشی، برای استفاده بهینه از منابع موجود است. مسئله تصمیم درباره چگونگی تخصیص منابع مالی بین پژوهش‌ها، مسئله مهمی است (Ting Lai & et al, 2008, p. 623-632). تنها پس از شناسایی نیازهای پژوهشی و اولویت‌بندی آنها، یک سازمان یا مؤسسه می‌تواند مبنای علمی و منطقی را برای تخصیص منابع انسانی، مالی، سخت‌افزاری و نرم‌افزاری به طرح‌ها و موضوع‌های پژوهشی، به صورت شفاف و قابل دفاع فراهم نماید (Cesar & Falconi, 1999, p. 42-50).

یکی از حیطه‌های پژوهشی، که هم ماهیت بین‌رشته‌ای دارد و هم بستری برای تولید علم می‌باشد، مناسبات دین و روان‌شناسی است که عبارت است از: نوع روابط و خدمات متقابل دین و روان‌شناسی. این مناسبات را می‌توان در چهار محور بررسی کرد: روان‌شناسی دین، روان‌شناسی دینی، خدمات دین به روان‌شناسی و کاربردهای روان‌شناسی در نهادهای دینی. در دو محور اول، به مباحث نظری و دو محور بعد، به مباحث عملی و کاربردی‌تر می‌پردازند. روان‌شناسی دین، شاخه‌ای از روان‌شناسی است که به بررسی رفتارها، نگرش‌ها، تجربه‌های دینی و فرایندهای ذهنی مربوط به آن می‌پردازد. روان‌شناسی دینی، به گونه‌ای از دانش روان‌شناسی اشاره دارد که در بستر فرهنگ دینی تکون و رشد پیدا کرده است (Belzen, 2010, p. 4). این دانش، صبغه دینی را از آنجا به خود می‌گیرد که در فرهنگ دینی رشد کرده و از مبانی و پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی دینی بهره برده است. به عبارت دیگر، اگر با در نظر گرفتن پیش‌فرض‌های دینی، به سراغ روان‌شناسی برویم و آن را تدوین کنیم، روان‌شناسی دینی به دست می‌آید. اما اگر در پیش‌فرض‌هایی که گفته شد، بُعد متافیزیکی یا هستی‌شناختی آنها را از دین اسلام بگیریم، محصول آن «روان‌شناسی اسلامی» خواهد بود. به همین ترتیب، می‌توان «روان‌شناسی مسیحی» و مانند آن نیز داشت. خدمات دین به روان‌شناسی، شامل توجه به ساحت‌های ناشناخته انسان، توسعه روش پژوهش، بهداشت روانی و استفاده از آموزه‌های دینی در مشاوره و درمان می‌شود. خدمات روان‌شناسی به دین، به معنای کاربرد روان‌شناسی در نهادهای دینی در بخش‌های آموزش، پژوهش، مشاوره، تبلیغ، و اجرای احکام دینی است (آذربایجانی، ۱۳۸۵). بنابراین،

پژوهش‌ها در زمینه دین و روان‌شناسی را می‌توان در چهار محور مناسبات دین و روان‌شناسی، در هریک از گرایش‌های روان‌شناسی طراحی کرد. اما همان‌گونه که بیان شد، بررسی هریک از این محورها، نیاز به پژوهش‌های متعدد و صرف هزینه‌های انسانی و مالی هنگفت دارد. درحالی‌که منابع پژوهشی محدود است. از سوی دیگر، شواهد زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد بین یافته‌ها و اطلاعات حاصل از پژوهش و نیازهای واقعی جامعه، شکاف و فاصله قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. یکی از مهم‌ترین علل این فاصله، عدم ارتباط منطقی بین جهت‌گیری‌ها و عناوین پژوهشی با نیازهای واقعی تصمیم‌گیری است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۷). با توجه به آنچه بیان شد، مشروعیت بخشیدن به برنامه‌های پژوهشی مراکز علمی - پژوهشی فعال در عرصه دین و روان‌شناسی، در گرو نیازسنجی پژوهشی بر اساس روش علمی و مدل بومی حوزوی است.

در فرایند نیازسنجی پژوهشی، مهم‌ترین مرحله شناسایی نیازهای پژوهشی است که زیربنای مراحل بعدی می‌باشد. در صورتی که این مرحله به درستی انجام نشود، مراحل بعدی بی‌ثمر خواهد بود. در این مرحله، باید منابع اطلاعاتی دستیابی به نیازهای پژوهشی، روش کار و الگوی بومی - حوزوی نیازسنجی مناسبات دین و روان‌شناسی طراحی و مشخص شود. منابع اطلاعاتی دستیابی به نیازهای پژوهشی، به معنای استفاده از هر منبع سودمند، اعم از منابع سازمانی، مکتوب و انسانی در شناسایی نیازهای پژوهشی است. این مسئله به معنای درگیر شدن شرکاء عمده در فرایند برنامه‌ریزی پژوهش است. سه پرسش اساسی که می‌تواند انتخاب نوع افرادی که در فرایند شناسایی نیازهای پژوهشی مشارکت کنند را راهنمایی و هدایت کنند عبارت است از: ۱. می‌خواهید به چه کسانی نفع برسانید؟ ۲. چه کسی دارای بینش و آگاهی تخصصی لازم برای هدایت جریان پژوهش است؟ ۳. چه کسانی از ترویج و گسترش نتایج پژوهش سود می‌برد؟ بر این اساس، طبقه کلی افراد یا شرکاء عمده شامل شرکاء ذی نفع مستقیم، شرکاء دارای دانش تخصصی و شرکاء ذی نفع غیر مستقیم می‌شود. اما هنگام تعیین نیازهای پژوهشی، توجه به این مسئله مهم است که علایق و روندهای آینده و نسل‌های فعلی را مد نظر قرار دهیم (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۷). اجرای دقیق و مطلوب این فرایند، مستلزم برنامه‌ریزی پژوهشی است. برنامه‌ریزی پژوهشی، که رویکردی مشارکتی در پژوهش به وجود می‌آورد، فرایندی است که به وسیله آن محتوای یک برنامه پژوهشی در افق زمانی کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت به طور جزئی تعریف و تصریح می‌شود. در جریان برنامه‌ریزی پژوهشی، مدیران و کلیه شرکت‌کنندگان در فرایند تحقیق و پژوهش مشارکت می‌کنند. فرض بنیادی رویکرد مشارکتی پژوهش این است که،

به‌منظور تناسب هرچه بیشتر اولویت‌ها و طرح‌های شناسایی شده با نیازهای سازمانی، پژوهش باید توسط یک تیم میان رشته‌ای مفهوم سازی و اجرا شود (King & et al, 2008, p. 160-173). طراحی و اجرای طرح‌های نیازسنجی، مستلزم پیروی از یک طرح و الگوی عملی مشخص است. انتخاب، طراحی و تدوین الگوها می‌تواند موجب افزایش دقت، اعتبار و تسهیل فرایند نیازسنجی شود. یک الگوی مناسب باید هدف، قلمرو، منبع اطلاعاتی برای دستیابی به نیازهای پژوهشی، روش‌های اجرایی و سایر ابعاد لازم برای انجام یک طرح نیازسنجی را مشخص کند (یارمحمدیان و دیگران، ۱۳۸۳، ص ۲۳۴). امروزه تعداد زیادی از الگوها و مدل‌های نیازسنجی وجود دارد، اما با وجود تنوع الگوها، هیچ کدام بر دیگری برتری ندارد. معمولاً انتخاب الگوی درست بر پایه شرایط و ماهیت دانش مورد نظر و مسایل موجود صورت می‌گیرد و روش منحصر به فردی در همه شرایط وجود ندارد (Bradfor, 1998, p. 53-69). این مسئله، با توجه به ماهیت متفاوت دانش‌های حوزوی و گرایش‌های مختلف آن در زمینه مناسبات دین و روان‌شناسی اهمیت مضاعف پیدا می‌کند.

از این رو، هدف این پژوهش، ارایه روش شناسایی نیازهای پژوهشی، معرفی منابع اطلاعاتی برای دستیابی به نیازهای پژوهشی، طراحی الگوی بومی-حوزوی نیازسنجی پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی و در نهایت، دستیابی به نیازهای پژوهشی در گرایش‌های مختلف روان‌شناسی است.

روش پژوهش

به طور کلی، روش‌های پژوهش در علوم رفتاری را می‌توان بر اساس سه ملاک: هدف پژوهش، چگونگی گردآوری داده‌ها، و چارچوب حاکم بر روش تقسیم کرد (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۷۸-۷۹). این پژوهش، بر اساس هدف پژوهش، از نوع کاربردی و بر اساس گردآوری داده‌ها، ترکیبی از روش پیمایشی، تحلیل محتوا و روش متمرکز بر گروه است، و بر اساس چارچوب حاکم، از نوع روش کیفی است.

با توجه به اهمیت و وسعت موضوع (سطح ملی پژوهش)، و به‌منظور پیشبرد هرچه بهتر و ساماندهی طرح مذکور، اقدامات ذیل صورت گرفت:

۱. تشکیل شورای علمی گروه: این گروه هدایت طرح را از ابتدا تا انتها به عهده داشت. فعالیت‌هایی شامل نوشتن طرح و اصلاح آن، تشکیل جلسات و کارگاه‌های توجیهی، تشکیل کارگروه‌های جانبی (کارگروه اجرایی، کارگروه مطالعات تطبیقی، کارگروه پردازش) و تعیین شرح وظایف آنها، تدوین و اصلاح پرسش‌نامه‌های نهایی، نظارت بر اجرای مصاحبه‌ها و پرسش‌نامه‌ها و جمع‌بندی و تدوین گزارش نهایی را بر عهده داشتند.

۲. تشکیل شورای ناظرین طرح: شامل ناظر روشی و ناظر محتوایی معاونت پژوهش و ناظر انجمن روان‌شناسی اسلامی. هدف از این شورا، نظارت بر روند اجرای طرح، به‌ویژه روش اجرای پژوهش و محتوای نیازهای پژوهشی بود.

۳. تشکیل کارگروه اجرایی: فعالیت اصلی این گروه تسهیل برنامه‌ریزی و هدایت مرحله عملیات میدانی طرح که شامل تهیه شناسه تمام استادان هیئت علمی سراسر کشور، دستگاه‌های اجرایی، نهادهای علمی پژوهشی مربوط، انجام مصاحبه، ارسال پرسش‌نامه و جمع‌آوری آن را به عهده داشت.

۴. تشکیل کارگروه مطالعات منابع اسنادی: هدف از تشکیل این کارگروه، شناسایی و بررسی منابع علمی و پژوهشی در داخل و خارج از کشور شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های پژوهشی و همچنین بررسی ساختار و وظایف نهادهای مربوط، اسناد بالا دستی و نظریه‌های مطرح در زمینه مناسبات دین و روان‌شناسی به‌منظور دستیابی به نیازهای پژوهشی بود.

۵. تشکیل کارگروه پردازش: کد گذاری، اصلاح و بازبینی داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها و آماده سازی گزارش نهایی از فعالیت اصلی این کارگروه بود.

جامعه آماری شامل کلیه منابع اسنادی، منابع انسانی و منابع سازمانی در عرصه مناسبات دین و روان‌شناسی می‌باشد. نمونه آماری در منابع اسنادی، در بخش مطالعات تطبیقی، شامل پنج مجله علمی پژوهشی خارجی، هفت کتاب، دو دانشکده و انجمن، و در بخش منابع علمی-پژوهشی داخلی و اسناد و مدارک علمی کشور، نمونه آماری شامل نه کتاب، چهارده مجله، پنجاه پایان‌نامه، هفت سند بالادستی، هفده سند ساختار و وظایف مراکز فرهنگی-اجتماعی روان‌شناختی، هشت کتاب در زمینه نظریه‌های مطرح در حوزه، چهار کتاب در زمینه چالش‌های عمده حوزه بود. نمونه آماری در منابع انسانی و سازمانی شامل چهارده مدیر پژوهشی و آموزشی حوزوی، دوازده استاد و عضو هیئت علمی حوزوی روان‌شناس، چهارده دانشجوی دوره دکتری و شصت و دو کارشناس ارشد حوزوی روان‌شناس، پنجاه و نه استاد و عضو هیئت علمی دانشگاهی روان‌شناس، بیست و سه استاد حوزوی غیر روان‌شناس دارای تحصیلات دانشگاهی، ده استاد متمرکز در درس حوزوی، هفت نفر از مدیران مدارس علمیه و یکصد و پنجاه نفر از طلاب و خانواده‌های آنها، پنج مرکز مشاوره حوزه، سه مرکز مربوط به اطلاعات و آمار طلاب، ده دستگاه اجرایی مربوط و ده نهاد علمی پژوهشی می‌شود. روش نمونه‌گیری، ترکیبی از نمونه‌گیری هدف‌دار، در دسترس و روش متمرکز گروهی می‌باشد. منابع، جامعه، روش نمونه برداری، ابزار، روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در جدول شماره ۱ آمده است.

به دلیل تنوع منابع انسانی و سازمانی و سطوح گوناگون اطلاعات این منابع، برای هریک از آنها، فرم‌های مختلف مصاحبه و پرسش‌نامه ساخته شد که (شامل هشت فرم مصاحبه و شش فرم پرسش‌نامه) برای سنجش روایی صوری و محتوایی سؤالات پرسش‌نامه‌ها و مصاحبه‌ها، سؤالات به هفت نفر از افراد متخصصان در حوزه روان‌شناسی و علوم دینی داده شد. ابزار بر اساس نظرات آنها، ویرایش و بازنگری شد.

جدول ۱: منابع، جامعه، روش نمونه‌برداری، ابزار، روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

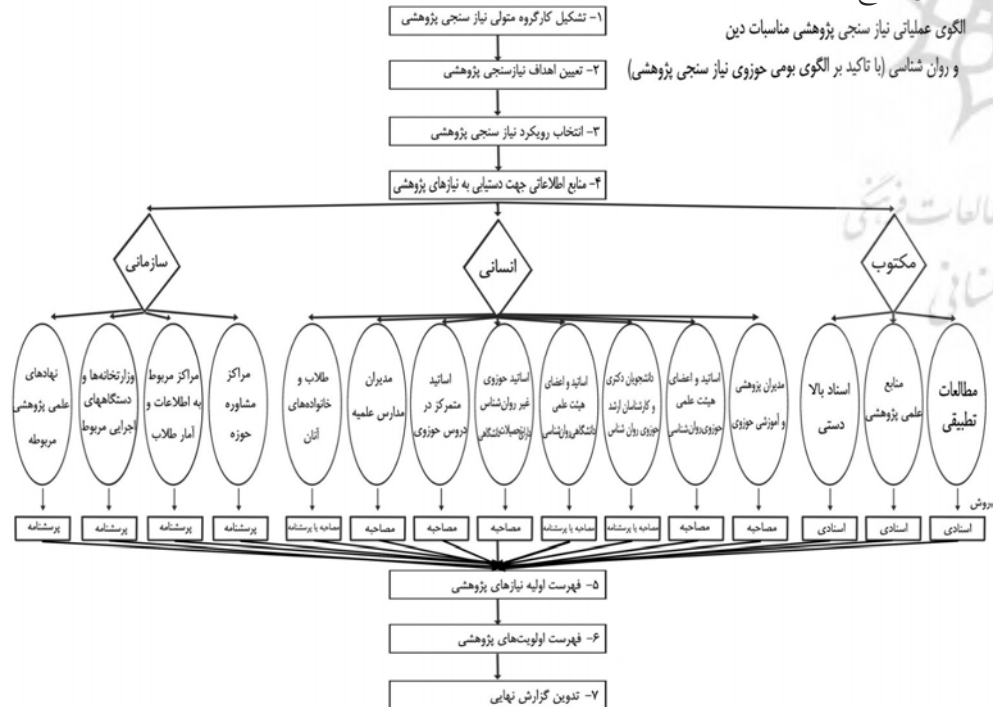
نوع منبع	جامعه هدف	حجم نمونه	روش، روش نمونه‌برداری	ابزار جمع‌آوری اطلاعات	روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۱- مطالعات تطبیقی	کتاب و مجلات علمی و معتبر خارجی	۷ کتاب، ۵ مجله، ۱۰ دپارتمان، ۱ انجمن	هدفمند	اسنادی (کتاب‌ها، مجلات و سایت‌ها)	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۲- مطالعه منابع علمی-پژوهشی	کتاب، مقالات (مجلات)، پایان‌نامه‌های در زمینه دین و روان‌شناسی، در کشور	۹ کتاب، ۱۴ مجله، ۵۰ پایا نامه	هدفمند	اسنادی	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۳- مطالعه اسناد و مدارک بالادستی	اسناد کوتاه مدت و بلند مدت راهبردی کشور و حوزه علمیه	۷ سند	هدفمند	اسنادی	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۴- ساختار و وظایف مراکز فرهنگی-اجتماعی	مراکز و نهادهای آموزشی-پژوهی و فرهنگی حوزوی و دانشگاهی	۱۷ ساختار و وظایف	هدفمند	اسنادی	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۵- مطالعه مسایل جاری مراکز فرهنگی اجتماعی	مدیران پژوهشی	۱۳ نفر	هدفمند	مصاحبه	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۶- مطالعات آینده نگرانه	نخبگان حوزه روان‌شناسی و دین	۱۰ نفر نخبگان	هدفمند	بحث گروهی (سناریو نویسی)	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۷- نظریه‌های مطرح در سطح حوزه	آثار موجود حوزه روان‌شناسی و دین	۸ کتاب	هدفمند	بحث گروهی و اسنادی	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۸- مطالعه چالش‌های عمده حوزه	آثار موجود حوزه روان‌شناسی و دین	۴ کتاب	هدفمند	بحث گروهی و اسنادی	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۹- موضوعات تخصصی مناسبات دین و روان‌شناسی	الف- روان‌شناسان حوزوی ب- اعضای هیات علمی دانشکده‌های روان‌شناسی	لف: ۴۵ نفر ب: ۲۰ نفر	هدفمند	مصاحبه	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۱۰- مطالعات بین رشته‌ای	صاحب نظران سایر رشته‌ها	۷ نفر	هدفمند	مصاحبه	تحلیل محتوا (مقوله بندی)
۱۱- آسیب‌شناسی روانی طلاب و خانواده‌های آنان	۱. مراکز مربوط به اطلاعات و آمار طلاب ۲. مراکز مشاوره حوزه ۳. مدیران مدارس علمیه ۴. طلاب و خانواده‌ها	۱- ۶ مرکز اطلاعات و آمار و مشاوره ۲- ۷ مدیرمدارس علمیه ۳- ۱۵۰-۳	هدفمند - ددرسترس	- پرسش نامه - مصاحبه - پرسش نامه و مصاحبه	تحلیل محتوا (مقوله بندی)

۱. تشکیل کارگروه متولی نیازسنجی پژوهشی: در گام اول، کارگروه متولی نیازسنجی پژوهشی تشکیل شد که شامل شورای علمی، ناظران علمی معاونت پژوهش و انجمن روان‌شناسی اسلامی و ناظر روشی طرح می‌باشد.

۲. تعیین اهداف نیازسنجی پژوهشی: در گام دوم، اهداف اصلی و فرعی طرح، به‌منظور انسجام بخشی و جهت دهی پژوهش انتخاب شد.

۳. انتخاب رویکرد اولویت‌یابی پژوهشی: تعیین رویکرد نقش‌بازری در جهت‌گیری فرآیند نیازسنجی پژوهشی دارد. آنچه در عمل انجام شد، استفاده ترکیبی از رویکردهای مختلف در فرآیند نیازسنجی پژوهشی، به جای استفاده از یک رویکرد انحصاری و خاص است (فتحی و اجارگاه و دیگران، ۱۳۸۹). رویکرد پژوهش، از نوع ترکیبی، استفاده همزمان از دو یا چند رویکرد است که شامل رویکرد آسیب‌شناختی، رویکرد موضوعی / رشته‌ای، و رویکرد تقاضا - محور بود.

۴. منابع اطلاعاتی برای دستیابی به نیازهای پژوهشی: در این پژوهش، در یک تقسیم‌بندی کلی منابع اطلاعاتی برای دستیابی به نیازهای پژوهشی عبارتند از: منابع مکتوب، منابع انسانی و منابع سازمانی هریک از این منابع در نمودار ۲ آمده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش شامل طراحی مدل بومی - حوزوی نیازسنجی پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی، منابع شناسایی نیازهای پژوهشی در این عرصه و دستیابی به ۷۰۵ نیاز پژوهشی در ۱۵ گرایش روان‌شناسی می‌باشد.

الف. طراحی مدل بومی - حوزوی نیازسنجی پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی و منابع شناسایی نیازهای پژوهشی

برای دستیابی به نیازهای پژوهشی در زمینه مناسبات دین و روان‌شناسی و اولویت‌بندی آنها، طراحی الگوی عملیاتی نیازسنجی پژوهشی با تأکید بر الگوی بومی - حوزوی ضرورت دارد. این الگو در نمودار ۲ آمده است. در ذیل به هریک از مراحل آن می‌پردازیم.

جدول ۳. تعداد عناوین نیازهای پژوهشی در ۱۵ گرایش روان‌شناسی به‌همراه موضوعات تخصصی هر گرایش بر حسب چهار محور مناسبات دین و روان‌شناسی

تعداد نیاز (درصد)	موضوعات اصلی (درصد)	تعداد نیاز بدست آمده مناسبات دین و روان‌شناسی				گرایش روان‌شناسی
		روان‌شناسی دین - نظری	روان‌شناسی دین - کاربردی	روان‌شناسی دینی - نظری	روان‌شناسی دینی - کاربردی	
۱۱۵ (۱۶/۳۸)	۱۹ (۱۱/۱۷)	۹	۲۳	۲۰	۵۸	۱. اجتماعی
۲۹ (۴/۱۳)	۱۰ (۵/۸۸)	۴	۱۷	۴	۱۴	۲. شخصیت
۵۶ (۷/۹۷)	۷ (۴/۱۱)	۱۰	۱۵	۲۵	۱۵	۳. سلامت
۲۰ (۲/۸۴)	۹ (۵/۲۹)	-	۴	-	۱۵	۴. روش، تحقیق و روان‌سنجی
۳۶ (۵/۱۲)	۸ (۴/۷۰)	۶	۱۲	۳	۱۲	۵. خانواده
۳۲ (۴/۵۵)	۷ (۴/۱۱)	۲۰	۸	۵	-	۶. مشاوره و روان‌درمانی
۱۰۷ (۱۵/۲۴)	۹ (۵/۲۹)	-	۷۰	-	۳۲	۷. مثبت
۴۳ (۶/۱۲)	۴ (۲/۳۵)	-	۸	۱۴	۱۵	۸. آسیب‌شناسی روانی
۴۲ (۵/۹۸)	۱۵ (۸/۸۲)	۲	۱۵	۱	۱۸	۹. اخلاق
۳۶ (۵/۱۲)	۱۵ (۸/۸۲)	۳	۱۱	۳	۱۶	۱۰. انگیزش و هیجان
۱۳ (۱/۸۵)	۹ (۵/۲۹)	-	۱	-	۱۲	۱۱. فیزیولوژیک
۲۶ (۳/۷۰)	۱۲ (۷/۰۵)	-	۶	۱	۱۹	۱۲. فراروان‌شناسی
۲۵ (۳/۵۶)	۱۴ (۸/۲۳)	-	۲۴	۱	-	۱۳. فلسفه روان‌شناسی
۹۱ (۱۲/۹۶)	۲۱ (۱۲/۳۵)	۵	۱۸	۱۸	۵۲	۱۴. رشد
۳۱ (۴/۴۱)	۱۱ (۶/۴۷)	۲	۴	۸	۸	۱۵. یادگیری
۷۰۲ (۱۰۰)	۱۷۰ (۱۰۰)	۷۳ (۱۰/۳۵)	۲۳۸ (۳۳/۷۵)	۱۰۸ (۱۵/۳۱)	۲۸۶ (۴۰/۵۶)	

بحث و نتیجه‌گیری

مهمترین وظیفه مؤسسات و مراکز پژوهشی، تعیین عناوین و محورهای پژوهشی است که نسبت به نیازها و مشکلات اساسی جامعه پاسخگو باشد و بتواند علایق و روندهای پژوهشی آینده را هم مد نظر قرار دهد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۷). برنامه‌ریزان هر نظام پژوهشی، ناگزیرند برای تدوین برنامه‌ها و طرح‌های پژوهشی دلایل قانع‌کننده‌ای داشته باشند. بنابراین، کلیه تصمیم‌ها در خصوص تدوین اهداف، موضوعات پژوهشی و استفاده مؤثر از منابع و امکانات مالی و انسانی محدود تابعی از مطالعات نیازسنجی است (یارمحمدیان و دیگران، ۱۳۸۳). اما در اکثر موارد، رویه حاکم بر تدوین متون و انتشار فراخوان‌های پژوهشی، مبتنی بر بررسی موضوعات مطرح شده از سوی افراد، گروه‌ها و محافل گوناگون توسط شورای پژوهش سازمان‌ها است. این رویکرد، که عمدتاً مبتنی بر نوعی واکنش و عکس‌العمل نسبت به موضوعات و علایق پژوهشی مطرح شده است، فاقد برنامه رویه‌ای منسجم است و غالباً منجر به پژوهش‌های بی‌ارتباط به هم، غیرمؤثر و کارا می‌شود (فتحی و اجارگاه و دیگران، ۱۳۸۹). در حوزه روان‌شناسی و دین، با توجه به بررسی‌ها و ارزیابی‌های صورت گرفته مشخص شد، الگوی منسجم و روشمند در خصوص نیازسنجی پژوهشی وجود ندارد. بنابراین، نوعی خلأ پژوهشی احساس می‌شد تا از این طریق، پژوهش‌ها در این حوزه سازماندهی شوند و از موازی کاری، پراکنده کاری و صرف منابع پژوهشی در حوزه‌های فاقد اولویت جلوگیری به عمل آید. از جمله یافته‌های این پژوهش، دستیابی به الگویی عملیاتی در زمینه نیازسنجی پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی است.

۱- منابع مکتوب برای دستیابی به نیازهای پژوهشی عبارتند از: مطالعات تطبیقی (بررسی محورها و عناوین پژوهشی مورد توجه در گروه‌های علمی، انجمن‌ها، کتاب‌ها و مجلات علمی پژوهشی، مربوط به مناسبات روان‌شناسی و دین در خارج از کشور)، منابع علمی - پژوهشی داخل کشور و اسناد و مدارک بالا دستی و توسعه (بررسی اسناد و مدارک سندهای بالادستی نظیر سند چشم‌انداز حوزه، سند توسعه فرهنگی کشور، بررسی اسناد و مدارک توسعه کشور نظیر برنامه بیست ساله کشور و نقشه جامع علمی کشور).

۲- منابع انسانی شامل مدیران پژوهشی و آموزشی حوزوی، استادان و اعضای هیئت علمی حوزوی روان‌شناس، دانشجویان دکتری و کارشناسان ارشد حوزوی روان‌شناس، استادان و اعضای هیئت علمی دانشگاهی روان‌شناس، استادان حوزوی غیرروان‌شناس دارای تحصیلات دانشگاهی، استادان متمرکز در دروس حوزوی، مدیران مدارس علمیه و طلاب و خانواده‌های آنان می‌شود.

۳- منابع سازمانی شامل مراکز مشاوره حوزه، مراکز مربوط به اطلاعات و آمار طلاب، وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی مربوط و نهادهای علمی پژوهشی مربوط می‌باشند.

۵- فهرست اولیه نیازهای پژوهشی: پس از جمع‌آوری اطلاعات از منابع فوق، فهرست اولیه نیازهای پژوهشی را بر اساس محورهای چهارگانه ذیل دسته‌بندی می‌کنیم: روان‌شناسی دین، روان‌شناسی دینی، خدمات دین به روان‌شناسی، خدمات روان‌شناسی به دین.

۶- فهرست اولویت‌های پژوهشی: پس از فراهم شدن فهرست نیازهای پژوهشی، مناسبات دین و روان‌شناسی، تعیین اولویت‌بندی و درجه اهمیت این نیازها پیگیری می‌شود. ملاک‌ها، تعیین شرکای عمده و وزن دهی به آنها، در ادامه روند پژوهش توسط شورای علمی و ناظرین طرح تعیین می‌شود.

۷- تدوین گزارش نهایی: به منظور اطلاع رسانی نتایج این پژوهش به نهادهای اجرایی و پژوهشگران در این عرصه، نتایج این پژوهش در قالب کتاب تدوین و منتشر می‌شود.

ب. دستیابی به نیازهای پژوهشی

از جمله نتایج این پژوهش، دستیابی به ۷۰۵ عنوان نیاز پژوهشی در ۱۵ گرایش روان‌شناسی، به همراه ۱۷۰ زیر موضوع اصلی هر گرایش که در جدول ۳ آمده است.

این پژوهش، نخستین سند جامع نیازسنجی پژوهشی در حوزه روان‌شناسی و دین است که می‌تواند به پژوهش‌های آینده نیازسنجی در این زمینه کمک شایانی کند. یکی از مزیت‌های الگوی مذکور، استفاده از منابع متعدد برای دستیابی به نیازهای پژوهشی است. هر یک از این منابع، به دلیل دارا بودن اطلاعات خاص و زاویه نگاه متفاوت، اهمیت ویژه‌ای دارند. در اینجا به آنها اشاره می‌شود: در بخش منابع اسنادی، مطالعات تطبیقی به جهت حرکت در مرزهای دانش و بررسی و مقایسه پژوهش‌های خارج از کشور با پژوهش‌های داخلی، منابع علمی پژوهشی داخلی به جهت بررسی وضعیت موجود و پیشنهادات ارائه شده در آنها، اسناد بالا دستی به منظور هماهنگی نیازها با برنامه‌های بلندمدت و اهداف کلان پژوهشی کشور مورد بررسی قرار گرفتند. در بخش منابع انسانی، مصاحبه از مدیران پژوهشی برای تعیین استراتژی‌های عمده پژوهشی و بررسی ساختارهای آموزشی و پژوهشی، مصاحبه از استادان و کارشناسان حوزوی روان‌شناس، به جهت تخصص بین رشته‌ای آنها، مصاحبه از استادان دانشگاهی به منظور بهرمندی از نگاه تخصصی روان‌شناسی آنها، مصاحبه از استادان حوزوی و مدیران مدارس علمیه و طلاب و خانواده‌های ایشان، به علت توجه به رویکرد آسیب‌شناسی و تقاضا محور، بررسی انتظارات آنها و در نتیجه، دستیابی به نیازهای خاص جامعه حوزوی مورد نظرخواهی قرار گرفتند. در بخش منابع سازمانی، نهادهای علمی پژوهشی و دستگاه‌های مرتبط با این حوزه، به جهت دستیابی به وضعیت پژوهشی موجود و نیازهای پژوهشی آنها در آینده، مورد نظر خواهی قرار گرفتند. به طور کلی، فرایند مشارکت افراد و گروه‌های مختلف دارای دانش تخصصی و کاربران موجب غنی شدن الگوی شناسایی نیازهای پژوهشی، به وجود آمدن بینش پژوهش، ایجاد احساس مالکیت و تعهد در انجام طرح‌های پژوهشی و تخصیص بهینه منابع مالی به آنها می‌شود (Kissi, 2001, p. 50-65).

استفاده از روش کیفی، علی‌رغم سختی و زمانبر بودن آن، مزایایی همچون درگیر شدن افراد و به دست آوردن اطلاعات عمیق و برداشت‌های صحیح دارد (دلاور، ۱۳۸۴، ص ۲۶۲). یافته‌های پژوهشی در عرصه نیازسنجی نشان می‌دهد که مصاحبه، پرسش‌نامه، بررسی اسناد و مدارک موجود و روش متمرکز بر گروه ابزارهای معتبر، برای شناسایی نیازهای پژوهشی هستند (یارمحمدیان و دیگران، ۱۳۸۳). از نظر روش اجرا، پژوهش حاضر با تشکیل پنج کارگروه مجزا تجربه‌ای منحصر به فرد را برای به انجام رساندن این طرح‌های نیازسنجی در سطح ملی پشت سر گذاشت؛ تجربه‌ای که در طی هر مرحله از آن، با ایده‌ای جدید و حرکتی تازه همراه بود و برای اولین بار توانست مشارکت منابع گوناگون از منابع اسنادی گرفته تا منابع سازمانی و کارشناسان و محققان مختلف در زمینه پژوهش‌های مناسبات دین و روان‌شناسی جلب نماید. هر چند این روش، بی‌عیب و نقص نیست، اما تجربه‌ای است که می‌تواند راهگشای پژوهش‌های بعدی در نیازسنجی پژوهشی باشد. از جمله محدودیت‌های این

پژوهش، استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس در منابع آسیب‌شناسی روانی بود که پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده با اختصاص منابع کافی، این مسئله برطرف شود.

از نتایج مهم این پژوهش، دستیابی به ۷۰۲ عنوان پژوهشی در ۱۵ گرایش روان‌شناسی است. نتایج نشان داد که بیشترین نیازهای شناسایی شده در گرایش‌های روان‌شناسی اجتماعی، روان‌شناسی مثبت و روان‌شناسی رشد، به ترتیب با اختصاص ۱۶/۳۸، ۱۵/۲۴، ۱۲/۹۶ درصد از کل نیازها وجود دارند. از آنجایی که روان‌شناسی دین، زیر شاخه‌ای از روان‌شناسی اجتماعی قلمداد می‌شود (Spilka & et al, 2003, p. 47)، و مباحث مهمی از جمله تبلیغ آموزه‌های دینی، آیین‌های دینی، شناخت اجتماعی، نفوذ اجتماعی، گروه و سایر مسایل اجتماعی در این گرایش قرار دارد و چنین گرایشی در ایران وجود ندارد، این گرایش بیشترین نیازهای پژوهشی را به خود اختصاص داده است. روان‌شناسی مثبت هم از سایر گرایش‌های روان‌شناسی بود که نیازهای زیادی را به خود اختصاص داد. از جمله دلایل این مسئله، ارتباط روان‌شناسی مثبت با حیطه اخلاق و آموزه‌های اخلاقی دین است. به عبارت دیگر، مهم‌ترین قلمروی که آموزه‌های دینی را به روان‌شناسی مربوط می‌کند، اخلاق است. روان‌شناسی مثبت‌گرا، گرایشی از روان‌شناسی است که می‌کوشد فضایل بنیادین اخلاقی را در قالب اصطلاحات روان‌شناسی بگنجاند (Peterson & Seligman, 2004, p. 13). از سوی دیگر، بر اساس آمار انجمن روان‌شناسی آمریکا، روان‌شناسی رشد و روان‌شناسی اجتماعی، پرطرفدارترین زمینه‌های پژوهشی در میان روان‌شناسان هستند. حدود ۲۵ درصد از پژوهش‌های روان‌شناختی، تنها به قلمرو روان‌شناسی رشد اختصاص دارد. این آمار، بیانگر گستردگی، اهمیت و نیاز به پژوهش در روان‌شناسی رشد می‌باشد (وین، ۲۰۰۲، ص ۱۵). براساس یافته‌های این پژوهش نیز بر اهمیت و نیاز به پژوهش در روان‌شناسی رشد و دین توسط متخصصان تأکید شده است. این مسئله نشان دهنده اهمیت این گرایش‌ها و ظرفیت آنها در زمینه پژوهش‌های مناسبات دین و روان‌شناسی است. از سویی دیگر، کمترین نیازهای شناسایی شده متعلق به گرایش‌های روان‌شناسی فیزیولوژیک، روش تحقیق و روان‌سنجی به ترتیب با اختصاص ۱/۸۵ و ۲/۸۴ درصد از کل نیازها است. تعداد کم نیازهای پژوهشی در گرایش روان‌شناسی فیزیولوژیک، به دلیل ماهیت این گرایش، سختی پژوهش‌های مربوط و کمبود امکانات آزمایشی پیشینی می‌شد.

اما در گرایش روش تحقیق و روان‌سنجی، تعداد نیازهای به دست آمده، با توجه به نقش تعیین کننده‌ای این گرایش‌ها در جهت‌دهی پژوهش‌های بین رشته‌ای و تأثیر آنها در تولید علم و نظریه پردازی محدود، در نیازسنجی‌های آینده پیشنهاد می‌شود به این مسئله توجه بیشتری شود. همچنین تحلیل موضوعات گرایش‌های مختلف نشان داد که بیشترین نیازهای شناسایی شده اختصاص به موضوعات ذیل دارد: صفات مثبت و منفی در گرایش روان‌شناسی مثبت‌نگر و تبلیغات دینی در

گرایش روان‌شناسی اجتماعی، رشد دینی، مرگ و اعتقاد به جهان پس از مرگ در روان‌شناسی رشد، سلامت روانی در گرایش روان‌شناسی سلامت، تجربه دینی و عرفانی در گرایش فراروان‌شناسی، پیش فرض‌های فلسفی در گرایش فلسفه روان‌شناسی، تنوع دانش پژوهان در گرایش یادگیری، و رفتار اخلاقی در گرایش روان‌شناسی اخلاق.

از سوی دیگر، تعداد نیازهای به دست آمده بر حسب چهار مناسبات دین و روان‌شناسی نشان داد که بیشترین نیازهای پژوهشی مربوط به روان‌شناسی دین - نظری و روان‌شناسی دینی - نظری، به ترتیب با ۴۰/۵۶ و ۳۳/۷۵ درصد از کل نیازها است. کمترین نیازهای پژوهشی بدست آمده نیز مربوط به روان‌شناسی دین - کاربردی و روان‌شناسی دینی - کاربردی به ترتیب با ۱۵/۳۱ و ۱۰/۳۵ درصد از کل نیازها است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشترین نیازهای پژوهشی در حوزه پژوهش‌های نظری است. شاید دلیل این موضوع، کمبود مباحث نظری در زمینه روان‌شناسی دین و روان‌شناسی دینی با توجه به فرهنگ اسلامی - ایرانی جامعه ماست. لازم است ابتدا مباحث نظری این حوزه پژوهش شود. از سوی دیگر، پژوهش‌های کاربردی روان‌شناسی دین و روان‌شناسی دینی، با اختصاص حدود ۲۵ درصد از نیازهای پژوهشی، حجم کمتری را نسبت به پژوهش‌های نظری در برمی‌گیرد. با توجه به اینکه هدف پژوهش‌های کاربردی، حل مسئله و سرانجام دستیابی به اطلاعاتی جهت اخذ تصمیم و رفع نیازها و مشکلات فوری است، از طریق پژوهش‌های کاربردی است که می‌توان اعتبار فرضیه‌ها را که به وسیله پژوهش‌های بنیادی صورت‌بندی شده‌اند، آزمون کرد (دلور، ۱۳۸۴، ص ۴۸).

به طور کلی، نتایج این پژوهش به محققان، دانشجویان و سایر افراد علاقمند، در انتخاب موضوع پژوهش و برقراری ارتباط با این موضوعات کمک می‌کند. یافته‌ها همچنین موجب جذب سرمایه مؤسسات پژوهشی، دستگاه‌های اجرایی - فرهنگی برای حمایت از نیازهای پژوهشی خواهد شد. همچنین راهگشای پژوهش‌های بعدی در زمینه نیازسنجی و اصلاح الگوی یادشده می‌گردد؛ زیرا بخشی از تمرکز این پژوهش، بر جامعه حوزوی و نیازهای آن بوده است. تعمیم نتایج آن به سطوح مختلف جامعه دینی، باید با احتیاط همراه باشد. اگرچه از استادان دانشگاه، مطالعات تطبیقی و اسناد بالادستی استفاده شد. پیشنهاد می‌شود تکرار این پژوهش در جامعه دانشگاهی و جامعه عمومی صورت پذیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برگرفته از کلان طرح پژوهشی است که در سال ۱۳۸۹ با حمایت اداره نیازسنجی وابسته به معاونت پژوهش حوزه علمیه صورت گرفته است. این مقاله با نظرات علمی استادان حجج‌اسلام آقایان سیدمحمد غروی و مسعود آذربایجانی و ناظر روشی جناب آقای دکتر کوروش فتحی صورت گرفته است.

منابع

- دلور، علی (۱۳۸۴)، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران، رشد.
- سرمه، زهره و دیگران (۱۳۸۵)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگاه.
- فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۷)، *نیازسنجی پژوهشی مسئله‌یابی پژوهشی و اولویت‌بندی طرح‌های تحقیقاتی ویژه مدیران و کارشناسان واحدهای پژوهشی*، تهران، ایژ.
- فتحی واجارگاه، کوروش و دیگران، «طراحی مکانیزم اولویت‌یابی برای نظام آموزش و پرورش ایران» (مورد سازمان آموزش و پرورش شهر تهران)، (تابستان ۱۳۸۹) *مطالعات تربیتی و روان‌شناسی*، ش ۱۱، ص ۱۸۵-۲۱۰.
- فتحی واجارگاه، کوروش، الگوی پیشنهادی اولویت‌یابی پژوهشی برای حوزه‌های فرهنگی - اجتماعی، (۱۳۸۹)، *ارایه شده به معاونت پژوهش حوزه علمیه قم*، ص ۱-۱۶.
- ارفع بلوچی، فاطمه و دیگران، ضرورت نیازسنجی پژوهشی در پژوهش‌های سازمانی، (۱۳۹۰)، *ارایه شده در دومین همایش ملی مدیریت پژوهش و فناوری*، ص ۱-۱۰.
- امین الرعایا، مهین و دیگران، «اولویت‌های پژوهشی حیطه علوم رفتاری از دیدگاه دست‌اندرکاران بهداشت روان در شهر اصفهان» (تابستان ۱۳۸۹)، *روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران*، ش ۲، ص ۱۲۷-۱۳۳.
- آذربایجانی، مسعود، «مناسبات‌های دین و روان‌شناسی»، (۱۳۸۵)، *پژوهش و حوزه ویژه دین و روان‌شناسی*، ش ۲۵، ص ۶-۱۸.
- عباسزادگان، محمد و جعفر ترک‌زاده (۱۳۷۹)، *نیازسنجی آموزشی در سازمان‌ها*، تهران، شرکت سهامی عام.
- یارمحمدیان، محمدحسین و دیگران، «الگوهای مناسب نیازسنجی برای سنجش نیازهای سازمانی کارکنان شاغل در شبکه‌های بهداشتی و درمانی استان اصفهان»، (تابستان ۱۳۸۳)، *پایش*، ش ۳، ص ۲۲۷-۲۳۵.
- Bradfor, W. *Agricultural Research Priority Setting*, ISNAR, Kenya Agricultural Institute, 1998.
- Calsyn RJ, Wineter JP. (1999). Understanding and controlling response bias in need assessment studies. *Eva Rev* 23(4): 399-417.
- Cesar, A. and Falconi. C., (1999), Four Methods for Priority Setting in Agricultural Biotechnology Research, *Managing Agricultural Biotechnology*, v 25(3), p. 40-52.
- King, G. & et al. (2008). A framework of operating model for interdisciplinary research programs in clinical service organizations. *Evaluation and program planning*, v 31, p. 160-173.
- Reviere, R.& et al. *Needs Assessment: A Creative and Practical Guide for Social Scientists*. New York: Taylor & Francis Ltd, 1996.
- Ting Lai, Y.& et al.(2008), "AHP-and simulation-based budget determination procedure for public building construction projects", *Automation in Construction*, v 17(5), p. 623-632.
- Kissi, A. Useof Constraint Trees in Research Planning. *In Planning Agricultural Research: A Sourcebook*. Wallingford: CAB International, 2001.
- Peterson, C., & Seligman, M. EP. *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Washington, DC: American Psychological Association, 2004..
- Hood, R.W.JR. & et al. *The psychology of religion: An empirical approach*. The Guilford Press, 2009.
- Belzen, J.A. *Towards cultural psychology of religion*. London, New York: Springer, 2010.
- Wayne, W. *Psychology themes and variations*. Wadsworth Publishing, 2002.